

NEVENA JEVTIĆ
Filozofski fakultet, Novi Sad

OD „RADA“ DO „PROIZVODNIH SNAGA“ *Osvrt na „Nemačku ideologiju“ Karla Marksa*

Sažetak: U ovom radu je u širokim obrisima izložen Marksov pojam rada, onako kako je on tematizovan u *Filozofsko-ekonomskim manuskriptima*. Dalje, autorka osvrtom na problematiku otuđenja ističe ključnu tačku Marksovih analiza u ovom spisu, a to je identitet kapitala i rada, kao suštinskog fundamenta ukupne socijalno-ekonomske čovekove stvarnosti. Kao preduslov jedne istorijske analize kapitala kao povesnog fenomena, u glasovitom spisu *Nemačka ideologija* Marks zamenjuje sam pojam rada (kao ostvarivanje (trans-povesne) rodne suštine čoveka) pojmom proizvodnih snaga i odnosa, te tako i sam princip (ali i motivaciju) povesti priređuje na povestan način.

Ključne reči: rad, proizvodne snage, kapitalizam, Marks, Hegel

RAD – PRIRODA – POVEST

Proces rada, rad kao fundamentalna čovekova delatnost, prevashodno se određuje u odnosu spram prirode. Radni čovek „ne može ništa stvarati bez *prirode*, bez *osjetilnog vanjskog* svijeta. To je materijal na kojem se ozbiljuje njegov rad, u kojemu je on djelatan, iz kojega i pomoću kojega on proizvodi“ (Marx/Engels, 1985: 247). Rad je *produkcija*, odnosno svrhovita i racionalna, nesvodivo materijalna ljudska aktivnost. Ono konstituše osnovu stvaranja bogatstva i zasniva fundamentalno objašnjenje socijalno-ekonomskih procesa i institucija. Rad *qua* produkcija, tako, jeste onaj pojam rada koji pripada nauci političke ekonomije, te se ova dimenzija i profiliše u kritici stanovišta političke ekonomije o radu. Uloga rada u proizvodnom procesu, sami elementi proizvodnog rada, stvaranje vrednosti i viška vrednosti, problemi društvene raspodele tog viška, odnos kapitala i nadnice, privatno vlasništvo, rad kao roba i položaj radnika na tržištu - sve su to problemska polja unutar kojih Marks ispituje prirodu ovog fenomena. Kao bitno teleološki proces, zreli Marks u *Kapitalu* precizno određuje rad ovako: „Prosti momenti procesa rada jesu svrsishodna delatnost ili sam rad, njegov predmet i njegovo sredstvo“ (Marks, 1978: 164).

Tematizacijom ovog, naizgled transparentnog, odnosa rada i prirode kao „pretpostavke“ rada u dvostrukom smislu, Marks se kreće unutar kompleksnijeg ontološkog pojmovnog okvira. Ovo je očigledno prevashodno kod mladog Marksa. Taj okvir direktno upućuje na Hegelovu analizu pojma teleologije u *Nauci logike* (kroz posebne momente *subjektivne svrhe, sredstva i sprovedene svrhe*), gde Hegel „pokazuje način

obrtnja kauzalne determinacije prirode u čovjekovu teleološku determinaciju“ (Perović, 2007: 25) i konkretnu međusobnu struktuiranost rada i prirode.

Hegel kaže: „Svrha je u samoj sebi nagon svoje realizacije“- njeno realizujuće kretanje može biti poput dejstva prirodne sile, no dijalektičkost tog kretanja leži u tome da se ona nikad ne iscrpljuje u vlastitom dejstvu, to jest rezultatu, već se održava u slobodi. Svrha je prvo u opštem elementu jednakosti sa sobom, no ujedno sadrži u sebi „negativnost koja se odbija od sebe“- kao delatnost uopšte, mogućnost delovanja uopšte, ona neposredno daje sebi određenje (ona je uzrok u tom smislu što je prevashodno uzrok same sebe). Ona je „refleksija unutrašnje opštosti subjekta“, njegovog pribiranja u momenat posebnosti, ali i „refleksija prema napolju“, kao isključujuća pojedinačnost, subjektivna odluka i postavljanje samog sebe. Ovo postavljanje, odnosno samoodređenje subjekta, za razliku od Kantovog shvatanja, tek je početak realizacije svrhe; Hegel ukazuje na ovaj krucijalni aspekt: „U momentu u kome subjekt svrhe određuje sebe, on je doveden u odnos sa jednom ravnodušnom spoljašnjom objektivnošću“ (Hegel, 1987: 158). Objektivnost kao „mehanička i hemijska celina“ je u jednom sasvim specifičnom smislu pretpostavka ovog teleološkog odnosa.

Ključno je da se izvođenje svrhe odvija posredujućim momentom sredstva, kojim se svrha povezuje sa objektivitetom. Sredstvo se pokazuje kao neposredno identično svrsi-ono je „potpuno prodorno i prijemčivo za to prenošenje, jer je ono *po sebi* identično sa njom“. No, njihov konačan i spoljašnje-refleksivan odnos vidi se u slučajnosti koja ga prožima: odnos svrhe prema objektu jeste i *nasilje*, u smislu u kome oba objekta (sredstvo i predmet na koji se ono primenjuje) mogu ostati „samostalni totaliteti jedan prema drugome“, to jest u procesu vlastite realizacije očituje joj se da je svrha „sasvim druge prirode nego objekat“. Ipak, ovaj momenat posredovanja je nužan (lukavstvo uma kojim se posreduje neumitni zakon objektiviteta) utoliko što bi neposredan odnos svrhe sa moćnijim elementom objektiviteta kao kauzalnom celinom prirodnih sila, značio njenu propast: „Ovako pak ona istura napolje jedan objekat kao sredstvo, pušta da se umesto nje on potire spoljašnjim radom, prepušta ga satiranju i zaštićena njime čuva se od mehaničkog nasilja“ (Hegel, 1987: 162). Ali kao taj posredujući momenat, srednji član, sredstvo je nešto više, kako to kaže Hegel, od puke, konačne subjektivne svrhe: „*Plug* je dostojniji poštovanja nego što su neposredno ona uživanja koja se pripremaju pomoću njega i koja su svrhe“ (isto). Dijalektika čovekovog odnosa prema prirodi očitava se u tome što upravo oruđem čovek ovladava prirodnim silama, dok ujedno vlastitim svrhama ostaje tesno vezan uz nju, odnosno potčinjen njoj. Svako novo sredstvo svrhe i proizvod njene realizacije predstavlja u isto vreme i novu pobjedu nad tokom prirode, ali i tek kariku u „*beskonačnom progresu posredovanja*“ između drugih konačnih svrha i objektiviteta (beskonačni progres posredovanja ukidanja objektiviteta proizvedenim objektivitetom). Ni konkretne svrhe, ni sredstva njene realizacije, a tako ni sam proizvod ne predstavljaju apsolutno trajna, objektivna određenja, već ostaju u međusobnom relativnom odnosu: „Njihova je forma beskonačno samoodređivanje pojma, koji se pomoću te sadržine ograničio do spoljašnje pojedinačnosti“ (Hegel, 1987: 166).

Bez obzira koje transformacije trpi pojam rada tokom Marksovog misaonog razvika, ova je saodređenost i izvorna okrenutost čovekova rada prirodi konstantan motiv. U *Grundrisse* Marks razvija ista određenja kada ukazuje na to da rad transformiše, obli-

kuje vlastiti materijal - on unosi u materijal vlastito određenje, realizujući svoju spoljašnju svrhu u prirodnoj supstanciji. Rad je živa, oblikujuća vatra; međutim, iako „on egzistira samo kao vanjski oblik materijalnog ili sam on egzistira samo materijalno“, njegova reprodukcija, odnosno njegova delatna procesualnost se kao slobodna delatnost razlikuje temeljno od prirodne reprodukcije, koja se vodi prema imanentnoj oblikujućoj zakonitosti prirodnih oblika. „Živi rad“ održava prethodne predmetne oblike čineći ih sredstvom novog proizvodnog ciklusa, stavljajući ih u odnos nove, dalje svrhe proizvodnog lanca. Kretanjem tog procesa, odnos rada uspostavlja upotrebnu vrednost vlastitih prizvoda upravo time što se „prolaznost oblika stvari koristi da bi se postavila njihova upotrebljivost“ (Marks, 1977: 139)¹. Rad u sferi vlastite delatnosti oblikuje vremenitost sveta predmeta - kao oblikovanje stvari živim (radnim) vremenom (isto). On nije isključivo strukturno okrenut prirodi, već i povesti. Ono na čemu mladi Marks insistira u *Manuskriptima* je odredba rada kao praktičke delatnosti u kojoj se čovek potvrđuje kao „svesno rodno biće, tj. biće koje se prema rodu odnosi kao prema svojoj vlastitoj suštini, ili prema sebi kao rodnom biću“ (Marx/Engels, 1985: 251). Priroda je predmet i oruđe njegove radne delatnosti, no ujedno i njegovo „anorgansko tijelo“; ona je nesporedno sredstvo za život, no istovremeno i čovekov „način“ uticanja na sile prirode - emancipacije od njih njihovim ovladavanjem. Zapravo, priroda u stanovitom smislu nije ništa za čoveka, ukoliko njena suština nije posredstvom čovekove delatnosti postala ljudskom, a on sam društvenim.

U *Manuskriptima*, čovek je bitno prirodno, telesno, čulno, čuvstveno, predmetno biće, čija je delatnost i sama predmetna. Upravo u tom smislu što njegovi predmetni proizvodi potvrđuju njegovu delatnost kao predmetnu vidimo da: „Predmetno biće djeluje predmetno, a ono ne bi djelovalo predmetno, kad predmetnost ne bi ležala u njegovu suštinskom određenju“ (isto). Marks to još preciznije naglašava: „Da je čovjek *tjelesno*, prirodno, živo, zbiljsko, osjetilno, predmetno biće, znači da za predmet svoga bića, svog životnog ispoljavanja ima *zbiljske, osjetilne predmete*, ili, da svoj život može *ispoljavati* samo na zbiljskim, osjetilnim predmetima“ (Marx/Engels, 1985: 324). No, potrebno je naglasiti da Marks uvodi i jedan izuzetno važan korektiv, tačnije krucijalnu dopunu prethodnim stavovima, koja je takođe rezonantna i u njegovoj opšte poznatoj prvoj tezi o Fojerbahu². Taj momenat se prvo uvodi ovim razjašnjenjem: „Priroda ni objektivno ni subjektivno nije neposredno adekvatno data *čovjekovu biću*. A kako sve prirodno mora *nastati*, tako i *čovjek* ima svoj akt nastajanja, *istoriju*...“ (Marx/Engels, 1985: 325). Dakle, Marks sasvim jasno nastoji da pokaže da se predmetna delatnost nikako ne može misliti iz okrilja samog objektiviteta. Utoliko bi to vodilo zaboravljanju samog subjektiviteta kao delatnosti, ili svođenju čulnosti, odnosno telesnosti čoveka na

1 Marks na sličan način kasnije i u *Kapitalu* ističe ovaj odnos: „Rad je pre svega proces između čoveka i prirode, proces u kome čovek svojom sopstvenom aktivnošću omogućuje, reguliše i nadzire svoju razmenu materije s prirodom“ (Marks, 1978: 163). Takođe, rad je shvaćen i kao proces potrošnje, istovremeno u određenju proizvodnje (Marks, 1977: 15); rad je konačno okrenut sebi kao vlastitoj pretpostavci: u kapitalističkom načinu proizvodnje rad *qua* kapital reguliše i eksploatiše sebe (Marks, 1978: 168).

2 Početak teksta prve teze o Fojerbahu glasi: „Glavni je nedostatak svega dosadašnjeg materijalizma (uključujući i Fojerbahov), što predmet, zbiljnost, osjetilnost, shvaća samo u obliku *objekta ili opažanja*, a ne kao *osjetilnu ljudsku djelatnost, praksu*, ne subjektivno“ (Marx/Engels, 1985: 337).

opažanje, što znači time opet na apstraktan teorijski predmetni odnos samo sa obrnutim predznakom.

Dakle, čovekova proizvodna delatnost podrazumeva njegov samoodnos kao univerzalnom, slobodnom biću - kao izraz takvog samoodnošenja ona je isto tako univerzalna proizvodnja, totalno čovekovo samopotvrđivanje. U izvesnom smislu, univerzalnost rada je i potvrđivanje, kao i očuvanje vlastitih vremenski ranijih ospoljenja. U svojoj kompleksnosti rad treba misliti kao fundamentalnu motivacionu snagu i eksplanatorni princip čovekovog razvoja. Čovek proizvodi sebe u vlastitoj delatnosti, produkuje svoju rodnu suštinu, sebe kao društveno biće, te time stvara vlastito društvo, stvara svoje odnose sa drugim ljudima. Marks kaže: „Vidjeli smo da se čovjek ne gubi u svom predmetu samo onda, kad mu ovaj postane *ljudskim* predmetom ili predmetni čovjek. To je moguće samo na taj način da predmet postane za njega *društveni* predmet, da on sam sebi postane društveno biće i da društvo za njega postane biće u tom predmetu“ (Marx/Engels, 1985: 280).

Očigledno je da Marks pokušava dovesti u vezu različite forme socijalnih i ekonomskih institucija i procesa, objašnjavajući ih iz jednog pojma i u visoko koncentrizovanom sistemu. Ono što će se u ovom radu skicirati može se ukratko formulisati na sledeći način: Marksovo shvatanje čovekove samorealizacije počev od njegovog primarnog odnosa spram prirode, gde rad igra krucijalnu ulogu, do razvijanja povesnog sistema odnosa proizvodnih snaga i oblika proizvodnje, odnosno samo njegovo shvatanje posredovanja individue i društva, ide tragom suštinski Hegelovog dijalektičkog motiva. Mi ćemo ovu sličnost tematizovati kroz problem Marksove transformacije rada kao ostvarivanja rodne suštine čoveka, odnosno napuštanja te pozicije, i tematizacije povesnog procesa razvijanja proizvodnih snaga.

RAD – VLASNIŠTVO – KAPITAL

„Nacionalna ekonomija polazi od činjenice privatnog vlasništva. Ona nam ga ne objašnjava... Nacionalna ekonomija ne daje nam nikakvo razjašnjenje o uzroku podjela rada i kapitala, kapitala i zemlje... tj. ona pretpostavlja ono, što treba da dokaže. Isto se tako svagdje pojavljuje konkurencija. Nju objašnjava iz vanjskih okolnosti“ (Marx/Engels, 1985: 244). Ovo su ključni problemi i pitanja koja izrastaju iz samog korpusa političke ekonomije, a koji po Marksovom mišljenju unutar nje, sem na način *petitio principii*, ne dobijaju dalji tretman. Otudjenje rada, u svom četvorovrskom vidu, predstavlja jedinstven princip objašnjenja dotičnih ekonomskih formacija i odgovor na ova pitanja. „Tajna“³ i princip privatnog vlasništva je otuđeni rad, budući je ono primordijalni proizvod otuđenog rada i mehanizam njegovog daljeg otuđenja, odnosno njegova realizacija. Svi ekonomski fenomeni moraju se dovesti u vezu i objasniti iz odnosa koje uspostavlja privatno vlasništvo, te prepoznati kao dalje razvijanje identičnog mehanizma alijenacije čoveka u društvu. Suprotno shvatanju političke ekonomije da je privatno

3 Uporediti: „*Subjektivna suština privatnog vlasništva, privatno vlasništvo* kao djelatnost koja postoji za sebe, *subjekt*, kao *ličnost*, jeste rad“ (Marx/Engels, 1985: 267).

vlasništvo indiferentna ekonomska kategorija, Marks uviđa eksploatatorski karakter privatnog vlasništva.

Prevažadno se rad sam otuđuje uopšte - u smislu da se u samom procesu proizvodnje rad otuđuje od sebe kao slobodne društvene produkcije rodnog života, svodivši se na sredstvo - u tome se otuđenje rada prvo očituje. Drugi momenat je otuđenje proizvoda toga rada „kao *sila nezavisna* od proizvođača“, a treći se izvodi iz prva dva, kao otuđenje čovekove rodne suštine, budući „rad ne proizvodi samo robe; on proizvodi sebe sama i radnika kao *robu*“. Četvrti momenat je neposredna posledica trećeg, jer otuđenje čoveka od vlastite rodne suštine, neposredno je i otuđenje čoveka od čoveka: čovek otuđenim radom „proizvodi i odnos u kojem se nalaze drugi ljudi prema njegovoj proizvodnji i njegovu proizvodu, i odnos u kojemu se on nalazi prema tim drugim ljudima“⁴. Dakle, rad u svom otuđenom obliku, kao čovekova individualna moć samo-realizacije - u stanovitom smislu sam princip njegove individualizacije, stvara takve socijalne odnose u kojima se čovek nalazi u sistemu obuhvatnog otuđenja. Taj sistem odnosa unutar socijeteta ima takav karakter da je samom radu i radnom čoveku spoljašnji i tuđ. Posmatrano uopšteno to je i poenta Marksovog pojma otuđenja: rad ostaje takvim u dotičnom sistemu proizvodnje bez dalje mogućnosti posredovanja „sredstvima“ tog istog rada, odnosno ostaje kao nešto istrajno strano radu u njegovom neotuđenom obliku. Na osnovu takvog stanja nema govora o daljem odnošenju i posredovanju, već je jedino moguće dalje produbljivanje otuđenja i njegovog zaoštavanja u eksploataciji.

Privatno vlasništvo predstavlja poredak odnosa koji nemaju suštinske veze sa konkretnim kvalitetima, upotrebnom vrednošću, već količnom apstraktnog ljudskog rada (razmenska vrednost), otelotvorenom u bilo čemu što se proizvodi ili poseduje. Zapravo prava i najpreciznija formulacija smisla ove vladavine privatnog vlasništva u modernom građanskom društvu je sledeća Marksova teza o identitetu rada i kapitala - otuđenog rada čiji se proizvod, kao akumulirani apstraktni, otuđeni rad, njemu antagonistički suprotstavlja *qua* kapital: „Odnos privatnog vlasništva sadržava latentno u sebi odnos privatnog vlasništva kao *rada*, kao i odnos ovoga kao *kapitala* i međusobni *odnos* tih dvaju izraza“ (Marx/Engels, 1985: 261). Tako, kapital stoji kao rad koji ima vlast nad radom i njegovim proizvodima, upravlja čitav sistem ka daljem otuđenju i vlastitoj akumulaciji, svojom logikom obesmišljava rasprave ekonomičara o primatu luksuza ili štednje, akumulacije ili konkurencije, postaje „u najopćenitijem obliku svjetsko- historijskom silom“ (Marx/Engels, 1985: 271), svetskim tržištem.

STANOVIŠTE „NEMAČKE IDEOLOGIJE“

Kroz svoju moć da raspolaze ukupnim društvenim radom ljudi, privatno vlasništvo pronalazi načine da uveća produkciju tog rada - u srcu građanskog društva leži ova napetost privatnog vlasništva i rada. Svaka strana ima svoje suprotstavljene interese: „Interes koji netko ima za društvo upravo je u obrnutom razmjeru prema interesu koji društvo ima za njega“ (Marx/Engels, 1985: 235). Dalji razvoj takvih odnosa mani-

4 Videti redom citata: Marx/Engels, 1985: 246, 245, 254.

festuje se ne samo kao konflikt između vlasnika i onih koji to nisu, već se te relacije nalaze i u osnovi razdvajanja i konflikta interesa između grada i sela, materijalnog i duhovnog rada, posebnih i opštih interesa. Opšte je poznato, dakle, da na osnovu ovih uvida Marks formuliše svoju ideju o klasnoj društvenoj stratifikaciji i postojanju klasnih antagonizama. Konačno, najbitniji Marksov teorijski prodor, ovom idejom o otuđenom radu koji leži u osnovi privatnog vlasništva - suprotnosti rada i kapitala, je taj što ključna karakteristika kapitalizma i predmet daljih analiza nisu odnosi vlasništva već sami socijalni odnosi u najširem smislu i njihova dijalektika. Naime, potrebno je „da se odnos vlasnika i radnika svede na nacionalno-ekonomski odnos eksploatatora i eksploatiranoga, da prestane svaki lični odnos vlasnika prema njegovu vlasništvu i da ono postane samo stvarno“ (Marx/Engels, 1985: 240)⁵.

Tvrđnja da *Nemačka ideologija* predstavlja izraz Marksovog totalnog raskida sa svojim prethodnim učenjem nije sasvim samorazumljiva, niti samoizvesna⁶. No, bilo kako bilo, evidentno je da Marks u ovom delu napušta prethodnu terminologiju, opredeljujući se za onu koja će više odgovarati konkretnim analizama specifičnih socijalnih struktura. U terminološkom smislu posebno figuriraju termini: „klasa“, koja podrazumeva pomenute socijalne strukture, i „produktivne snage“ koje odgovaraju klasnim odnosima. Dok u tekstu o pojmu produktivnih snaga postoje pregledna određenja, za pojam klase situacija nije sasvim povoljna. Kakvi god bili konkretni problemi analize ovog Marksovog dela, uopšte prihvaćen stav je taj da se ovom tekstu pravi otklon od trans-povesnog pojma čovekove suštine (rodne suštine) kao telosa povesnog procesa.

Ono što smo mi pokušali do sada da naznačimo i ukratko prikažemo je to da se ovaj „otklon“, ili barem drastična promena pristupa, ne treba u celosti shvatiti kao Marksov raskid s hegelijanskim misaonim motivima. Ako je otklon učinjen upravo od shvatanja rada kao realizacije čovekove rodne suštine, odnosno rada kao same suštine čoveka, ne treba žuriti s zaključkom da je time radikalno raskinuto s Hegelovom filozofijom. Iako su Marksove tvrdnje izričito generalizujuće, Hegelovo shvatanje rada ima u sasvim ograničenom smislu značenje čovekovog samostvarivanja - svedenom na pravu meru unutar jedne značajnije i dalekosežnije Hegelove ideje – ideje obrazovanja (*Bildung*). Ukoliko se hoće posmatrati Marksova transformacija pojma rada u pojam proizvodnih snaga, zapravo, kao izraz njegovog okretanja ka povesnoj problematici, potrebno je imati na imu da neadekvatnost tog koncepta za istorizaciju (te razlog toj transformaciji) ne počiva u Marksovom hegelijanizmu, već pre u izvornim nedostacima samog pojma rada, čak i u svem kontekstualnom bogatstvu koje taj pojam podrazumeva u *Manuskriptima*. Pitanje prave mere Marksovog misaonog duga Hegelovoj filozofiji, kao i izlaženje na kraj s njihovim problematičnim odnosom, samo se zamračuje ukoliko se čitavoj stvari priđe na taj način.

5 Uporediti: „A suprotnost između *nevlasništva* i *vlasništva* još je indiferentna suprotnost, još nije u svojoj *djelatnoj relaciji* prema svom *unutrašnjem* odnosu, još nije suprotnost shvaćena kao *protivrječnosti*, sve dotle dok se ne shvati kao suprotnost *rada* i *kapitala*“ (Marx/Engels, 1985: 272).

6 „Počev od 1845, Marks radikalno prekida sa svakom teorijom koja istoriju i politiku zasniva na suštini čovekovoj“ (Altiise, 1971: 209).

Navešćemo u celosti mesto iz teksta *Nemačke ideologije* koje po nama na najbolji način ilustruje razloge, zbog kojih su znatan broj istoričara marksizma ovo delo shvatali kao Marksovu teorijsko udaljavanje od problematike obrađivane u *Manuskriptima*. Ukratko, ono se odvija u okretanju od tema otuđenja i rada ka usmeravanju pažnje na materijalističko zasnivanje istorije i konceptualizacije klasne borbe. Taj odeljak glasi: „Način na koji ljudi proizvode sredstva za život, zavisi prije svega od stanja samih sredstava za život, onih koja su zatečena i onih koja treba da budu reproducirana. Ovaj način proizvodnje ne treba promatrati samo sa stajališta, da je on reprodukcija fizičke egzistencije individua. Ne, on je štoviše već jedan određeni način djelovanja ovih individua, određeni *način života*. Kako individue ispoljavaju svoj život, takve jesu. To što one jesu, poklapa se s njihovom proizvodnjom, kako s tim *što* proizvode, tako i s tim *kako* proizvode. Što su individue, to zavisi dakle od materijalnih uvjeta njihove egzistencije“ (Marx/Engels, 1985: 365).

Kada se interpretira ovaj momenat „preloma“ naprosto se mora imati u vidu specifično hegelijanski i trajni motiv u Marksovom radu, koji je doduše bio različito tematizovan u kontekstima *Grundrisse* i *Kapitala*. Nije reč o tome da se socijalni odnosi uspostavljaju nad hobsovskim mnoštvom već *formiranih* individua. Marks će u delu koje upravo razmatramo odustati od rodne suštine kao svrhe povesnog razvitka čoveka, jer je (čak evidentno metodološki) priređena na ne-povestan način. Međutim, to ne znači da se individua samo još uklapa, odnosno ubacuje u transcendentne socijalne strukture (Altiser) ili ‘diskurse’ (post-strukturalizam). Ono šta pojam „proizvodnih snaga“ dobrim delom omogućuje Marksu je to da se i sam samorazvitak čoveka odmah produbljenije zahvati kao proces socijalnog posredovanja. Na taj način izbegava onu zamku nepremostivog ontološkog rasepa onoga šta jeste i onoga šta treba da bude, na koju je već Hegel ukazao u svojoj kritici individualističke pozicije zasnivanja moraliteta. Dalje je očigledno to da odnosi među individuama nisu statički, već imaju istorijski karakter: oni se menjaju na odgovarajući povesno prepoznatljiv način. Kada klasna struktura ne može podržavati napredovanje u razvoju proizvodnih snaga unutar društva, postojeći oblik proizvodnje se zbacuje i nastaju novi klasni odnosi - što znači i nov oblik proizvodnje. Klasni odnosi nisu isključivo ekonomski, već oni podrazumevaju pravnu, političku i kulturnu (ili ideološku) sferu takođe - bez obzira što se klasna struktura najjasnije određuje na ekonomskom nivou. Dakle, klasni odnosi izrastaju na određujućim odnosima proizvodnje, a njihov karakter odgovara karakteru, odnosno prirodi datog poretka proizvodnje. Prema odnosima proizvodnje, sve relacije među individuama (u njihovom odnosu prema proizvodnim snagama) karakteriše podela i razlikovanje individualnog i klasnog interesa. Do ovoga je došlo kroz instituciju privatnog vlasništva i podele rada: „Različiti stupnjevi podjele rada isto su toliko različiti oblici vlasništva, tj. svaki stupanj podjele rada određuje i uzajamni odnos individua u vezi s materijalom, oruđem i proizvodima rada“ (Marx/Engels, 1985: 366). Povesni razvoj polazi od primordijalne socijalne podele rada na materijalni i duhovni, preko njegovog daljeg raščlanjivanja u porodici, do konačne razvijene podele rada kakvu podrazumeva moderni industrijski kapitalizam - svako, dakle, dalje usložnjavanje proizvodnog procesa podrazumeva povesni prelaz na nove oblike proizvodnje.

Dakle, Marks tvrdi „određene individue, koje na određeni naćin proizvode, stupaju u određene društvene i politićke odnose“, što dalje znaći da je moguće da se ovakvim determinizmom zahvati svaki pojedinaćni povesni slućaj, odnosno da se u svakom povesnom poretku ćovekove društvenosti mora „pokazati povezanost društvenog i politićkog raščlanjivanja sa proizvodnjom“ (Marx/Engels, 1985: 370). U jednom širem planu, proizvodnja je nućna onoliko koliko su nućna sredstva ćovekove egzistencije - to šta ćovek jeste, jeste ono što on proizvodi. Porastom stanovništa uvećava se i proizvodna delatnost, mećusobno povezivanje individua odvija se na rastajućoj podeli rada; zauzimajući specifićne poloćaje unutar procesa proizvodnje individue stupaju u relacije uvek već uslovljene proizvodnim odnosima. Ta je nućnost produkcije njihovog ćivota, odnosno ono što Marks naziva „materijalni ćivot“, „aktivni proces ćivota“, jedina materijalistićka pretpostavka ovakve koncepcije povesi. Proizvodnja materijalnog ćivota ovde je određena i kao prvo istinsko istorijsko delo ćoveka. „Ćim se prikaće taj aktivni proces ćivota, historija prestaje da bude zbir mrtvih ćinjenica, kao kod empirićara koji su i sami joć apstraktni, ili imaginarna aktivnost imaginarnih subjekata kao idealista“ (Marx/Engels, 1985: 371).

Prava teorija, odnosno stvarna pozitivna nauka, a na koncu filozofija uopće, jedino pod ovom pretpostavkom materijalizma moće dospeti do prikaza stvarnih socijalnih praksi, ali i „praktićkog procesa razvitka ljudi“ (isto). Na taj naćin, ona moće pratiti odgovarajuće proizvodne odnose u specifićnoj povesnoj epohi, te doći do fakata vezanih za društvenu produkciju jezika, svesti, pravnih i politićkih instituta, kao i kulture uopće. Odnosi moći, odnosi vlasti, odnosno ćitav socijalni i politićki poredak dešifruje se iz perspektive proizvodnih odnosa. Ovaj kljuć će, takoće, odgovarati za samu klasnu borbu koja se manifestuje u konfliktu razlićitih vizija „općtih“ interesa; tek u tom konfliktu - samoj klasnoj borbi - se i oćituje stvarnost postojanja klasa. „Sticanjem novih proizvodnih snaga ljudi mijenjaju svoj naćin proizvodnje; a s naćinom proizvodnje oni mijenjaju svoje ekonomske odnose, koji su bili nućni odnosi samo datog, određenog naćina proizvodnje“ (Marx/Engels, 1985: 434).

JOĆ JEDNOM: KLASNI INTERES

Rekli smo karakteristićno za *Manuskripte* da kao fundamentalnu motivacionu ćovekovu moć, te time i osnovni princip njegovog istorijskog razvitka, ispostavljaju rad kakvog smo ga prikazali. Ovde je situacija drugaćija. Ono što definiće klasu, koja je istorijski oćigledna tek u klasnoj borbi, upravo je motivacioni razlog postojanja tog antagonizma: klasni interes. Ova strana interesa se mora posebno naglasiti, jer upravo određenje interesa radnićke klase uopće omogućuje shvatanje poloćaja proleterijata i njegove borbe unutar graćanskog društva.

U modernom drućtvu, s industrijskim kapitalizmom kao njemu odgovarajućom organizacijom proizvodnje, potpuno se razvija podela rada, ali i proizvodnih snaga: „One se postavljaju sasvim nezavisno i otrgnute od individua, kao poseban svijet pored individua“ (Marx/Engels, 1985: 417). Dakle, tek i kroz kapitalistićki oblik proizvodnje su se proizvodne snage razvile do totaliteta, odnosno dostigle stepen potpunog, neogranićenog samorazvitka. Klasni interes je uvek usmeren ka tome da se prisvoje, u odre-

đenom povесnom momentu, razvijene proizvodne snage. Taj povесni stupanj razvitka, kao „suma proizvodnih snaga, kapitala i socijalnih oblika saobraćaja koju svaka individua i svaka generacija zatječe kao nešto dato“, ujedno je motivacija klasnog sukoba i revolucionarne borbe koja periodično potresa fundamente društvenosti; u zavisnosti od stupnja razvitka biva jačeg ili slabijeg inteziteta (Marx/Engels, 1985: 384, 385). Jasno je zašto kapitalizam karakteriše, pored slobodne i potpune ekspanzije i razvoja proizvodnih snaga, i ekstremno podvajanje i konflikt klasnih interesa.

Klasna i revolucionarna borba proletarijata za svoj motiv ima prisvajanje od njih potpuno odvojenih proizvodnih snaga razvijenih do totaliteta vlastitih mogućnosti: „Ovo prisvajanje uvjetovano je najprije objektom prisvajanja - proizvodnim snagama, koje su se razvile u totalitet i koje postoje samo unutar univerzalnog saobraćaja“ (Marx/Engels, 1985: 418). Odvajanje proizvodnih snaga, kao što smo već rekli, ima svoj koren u samoj organizaciji proizvodnje, proizvodnim odnosima. Što je razvijenija podela apstraktnog rada, odnosno - Hegelovim rečima - njegova mogućnost njegove apstrakcije potpunije realizovana, to je veći razvoj proizvodnih snaga. Totalnost razvitka proizvodnih snaga vodi potpunom zaoštavanju klasnog sukoba do pravog antagonizma, ali i ostvaruje emancipatorni naboj društvenih prilika vodeći revolucionarnom potresu koji bi, po Marksovoj računici, trebao biti najjačeg inteziteta u povesti.

Već i na osnovu ove grube skice vidimo da skoro nema ni traga više od rada iz *Manuskripata*: osnovni povесni princip i motivaciona snaga je razvitak proizvodnih snaga, kao višestruko posredovanje individualnog delovanja i društvenih - ekonomskih i političkih poredaka čovekovog života. One imaju takav karakter, svakako, da se na izvestan način „otuđuju“ od individua i njihovog delovanja, njihovog učešća u proizvodnom procesu društva, što je i primarni način njihovog nastanka. Ali, problematika zatvorenog kruga eksploatacije i permenetnog stanja otuđenja ovde se pravazilazi time, što u klasnoj borbi proletarijat zna sebe kao „osnov“ tih proizvodnog snaga. Dakle, ne individualan radnik-nadničar, već klasa (dovoljno partikularna, ali i dovoljno snažna za univerzalnu akciju) radnika-nadničara uzima učešće u klasnoj borbi, u kojoj se može izboriti za materijalne uslove ukidanja nadničarskog ropstva. To će reći sledeće: proletarijat stiže do svesti o tome da je totalitet razvoja proizvodnih snaga, zapravo, totalno razvijen „univerzalni karakter proleterijata“ (Marx/Engels, 1985: 419).

Hegel je jasno uviđao protivrečnosti građanskog društva, onako kako je dijagnostikovao načine na koje građansko društvo razrešava te protivrečnosti - iako ih nije suštinski zahvatao kao protivrečnost privatnog načina prisvajanja i modernog razvoja proizvodnih snaga. Čini se da je, kako za sam povесni razvitak načina proizvodnje i stvaranja viška rada (kapitala), tako i za klasnu borbu, izlaženje građanskog društva iz nacionalnih okvira, ujedinjenje proletera i provođenje proleterske revolucije, dokidanje klasnog društva i kapitalizma, potreban *kapitalizam* sa svojom strukturno dovršenom podelom apstraktnog rada koja je generičko mesto proizvodnih snaga. Na kraju, možemo se složiti sa Koletijem da je najvažnija misaona nit Marksove kritike Hegela to što Hegel nije video kapitalizam kao *progresivnu* povесnu pojavu⁷. Od takvog gledanja na kapitalizam ne treba još nikako odustati.

7 Videti Coletti, 1982: 392.

LITERATURA

1. Marx/Engels: *Rani radovi*, Naprijed: Zagreb, 1985.
2. Karl Marks: *Temelji slobode. Osnovi kritike političke ekonomije*, Naprijed: Zagreb, 1977.
3. Karl Marks: *Kapital I*, Prosveta: Beograd, 1978.
4. G. V. F. Hegel: *Nauka logike*, III tom, BIGZ: Beograd, 1987.
5. Luj Altise: *Za Marksa*, Nolit: Beograd, 1971.
6. Lucio Colletti: *Marksizam i Hegel*, Nolit: Beograd, 1982.
7. Milenko A. Perović: *Marksov pojam dijalektike* u: ARHE godina IV (7), 2007, str. 7- 34.

NEVENA JEVTIĆ

Faculty of Philosophy, Novi Sad

FROM “LABOUR” TO “PRODUCTIVE FORCES”;
Karl Marx’s “German Ideology” in retrospective

Abstract: This paper roughly sketches Marx’s notion of labour, following the manner in which it was developed in his famous work *Economic and Philosophical Manuscripts*. Furthermore, the author underlines that the identity of labour and capital, which is fundamental for understanding the social-economic reality, is the key point of Marx’s analyses in question. Later on in *German Ideology*, as part of his efforts to develop historical analyses of capital as the essentially historical phenomenon in itself, Marx replaced the notion of labour (as realization of the (trans-historic) generic essence of man) with concept of productive forces and relations, thus obtaining the *historic* principle of history.

Keywords: Labour, Productive Forces, Capitalism, Marx, Hegel